

*Niekada neužmiršiu, kaip pirmaisiais nepriklausomybės metais, važiuojant autobusu iš Kauno į Vilnių, visas autobusus išsitraukdavo pigų erotinį skaitalą (leidžiamą ant tualetinio popieriaus, rodos, tokio valkatos Banevičiaus). Kaimiečiai oriais snukiais viešai susipažindavo su tiek metų jiems draustu vaisiumi.**

*...žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris rengeiasi.***

ĮVADAS

Utopija – sena žmonijos svajonė apie geresnį, tobulą pasaulį. Utopijos buvo kuriamos nuo neatmenamų laikų, įvairiomis formomis – religinė vaizduotė kūrė anapus suvokimo ribos egzistuojančią metatikrovę, filosofija siūlė išgrynintomis idėjomis konstruojamus teorinius utopinės visuomenės modelius. Platono „Valstybė“ (400 pr. m. e.), T. Moro „Utopija“ (1516), T. Kampanelos „Saulės miestas“ (1623), F. Beikono „Naujoji Atlantida“ (1627) – žinomiausi utopiniai projektai.

Ar įmanoma pertvarkyti visuomenę remiantis racionalaus proto, visuotinio gėrio principais? XX amžiuje, nuo prietarų apvalytas instrumentinis protas, sentimentų nevaržomas naudos siekis tapo naujais prievartos instrumentais, kuriuos įkūnijo du totalitariniai režimai, fašizmas ir stalinizmas. Utopinės iliuzijos žlugo, kaip ir Saint

* Komentaras A. Bielskio straipsniui „Nuogo kapitalizmo „žavesys“. Prieiga per internetą: < www.delfi.lt he he, 2007 07 25 12:1>.

** Ivanauskaitė, Jurga (2003) *Placebas*. Vilnius: Tyto alba.

Luise'o pastatų grupė¹ – kadaise sumanyta tobula moderni gyvenamoji mašina pasirodė esanti visiškai netinkama gyventi net ir žemų pajamų žmonėms. Filosofija atsisako K. Markso suformuluotų ambicijų, esą filosofijos užduotis yra ne vien tik apmąstyti pasaulį, bet ir jį keisti. Cinizmas, nusivylimas ir nuovargis – *tai būklė nuo švietimo susirgusios sąmonės, kuri, pamokyta istorinės patirties, nelinkusi į pigų optimizmą. Naujų vertybių? Ačiū, ne* (Sloterdijke 1999: 30–31).

Ar įmanoma kurti utopiją, tegu ir kaip socialinės kritikos formą? Kai utopija pati yra suteršta ir tapusi prievartos instrumentu? Nepasitikėjimas Apšvietos idealais, galimu progresu, skepticizmas dėl pačios Vakarų civilizacijos ateities buvo permąstyti ir konceptualizuoti Vakarų filosofijoje bei literatūroje. Nors kultūrinio pesimizmo tradicija turėjo tiek sekėjų, tiek priešininkų, ir iš esmės buvo vertinta prieštarai, tačiau tai buvo svari ir, be abejo, teisėta, Vakarų intelektualinės tradicijos dalis; leidusi susisteminti ir kritiškai įvertinti savojo laikotarpio problemas, ir padariusi nemažą įtaką šiuolaikinės intelektualinės minties raidai, ypač postmodernistinei jos krypčiai.

Lietuva dėl istoriškai nulemtu kultūrinio vėlavimo buvo pasmerkta nuolat vyti Vakarus. Šis kultūrinio vėlavimo, *prarasto laiko* vijimosi fenomenas ypač išryškėja po 1990 metų, Lietuvos visuomenei po pusę šimtmečio trukusio prievartinio socialistinio eksperimento siekiant integruotis į Vakarų politinę, ekonominę ir kultūrinę erdvę.

Vakarų civilizacijos nuosmukio, kultūros nuovargio ir išsekimo tematika, vartotojiškos, hedonistinės, masių visuomenės kritika Vakarų kultūroje skleidėsi nesuvaržytai, nuosekliai ir sistemiškai. Kaip šios problemos buvo atspindėtos ir apmąstytos posovietinėje² Lietuvoje? T. y. visuomenėje, kuri puoselėjo utopinę Vakarų viziją ir siekė pati tapti šios utopijos dalimi? Kaip įvyksta akistata su utopija, o galiausiai kas, kaip ir kokiomis aplinkybėmis imasi demaskuoti ir dekonstruoti utopiją bei artikuliuoti ir konceptualizuoti nusivylimus?

INSTRUMENTINIO PROTO SPĄSTUOSE: UTOPIJA, VIRTUSI KOŠMARU

Ar žmogus yra iš esmės pajėgus įveikti savo ribotumą? Suvokti savo egzistencijos prasmę, atrasti universalius moralės, teisingumo kriterijus ir jais vadovautis; išsivaduoti tokiu būdu iš nežinomybės ir iš kančios, iš istorijos – sukurti tobulą, idealią visuomenę, kuri yra antiistoriška, taigi pasiekusi pilnatvę, ji nebesikeičia.

Naujųjų laikų filosofija liudija ženklų poslinkį Vakarų kultūros istorijoje, – įkvėp-

¹ Pruitt Igoe pastatų grupė (St. Luise), kadaise vadinta tobula modernia „gyvenamąja mašina“, 1972 m. liepos 15 d. 15 val. 32 min. buvo susprogdinta kaip netinkama gyventi netgi žemų pajamų žmonėms // Jencks, Charles. *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Academy Editions, 1991, p. 23.

² „Posovietizmo“ sąvoka čia nepretenduodama į chronologinį preciziškumą, ši sąvoka, kaip ir S. Toulmino postmodernybės apibrėžimas, nusako visuomenę, kuri *dar nepajėgia įvardinti savęs remdamasis tuo, kas yra, ir įvardija save remdamasi tuo, kuo ji ką tik liovėsi būti* // Toulmin, Stephen (1985). *The Return To Cosmology: Postmodern Sciences and the Theology of Nature*. Berkeley: California University Press, p. 254.

tas didžiųjų laimėjimų gamtos ir tikslųjų mokslų srityje, žmogus užsibrėžė ne vien apmąstyti utopiją kaip teorinį modelį, bet ir ją įgyvendinti (tai nusako ir žymioji K. Markso tezė, esą filosofija privalo ne tik apmąstyti pasaulį, bet ir jį keisti³.) Naujųjų laikų filosofų suformuluotas Švietimo projektas numatė tobulos visuomenės galimybę, o proto emancipacija iš prietarų, baimės ir nežinomybės turėjo būti šio projekto sėkmės garantas.

Dar 1597 m. F. Bekonas teigė, kad žinojimas, didžiausia žmogaus galia, leis žmogui užvaldyti pasaulį. R. Dekartas savo „Samprotavimuose apie metodą“ (1637) tvirtino, jog Švietimo tikslas yra siekti objektyvios, neaptemdytos ir nesuterštos tiesos. I. Kantas savo esė „Atsakymas į klausimą „Kas yra švietimas?“ (1784) teigia, kad „[š]vietimas yra žmogaus išsivadavimas iš nesavarankiškumo, dėl kurio žmogus pats kaltas.“ Švietimo siekis esą išlaisvinti tikrąją, nors ir pamintą, žmogaus prigimtį – polinkį ir pašaukimą laisvai mąstyti: „Sapere Aude! Išdrįsk naudotis savo protu!“ Palengva įsitvirtina hėgeliskasis istorijos supratimas – G. Hėgelis savo veikalė „Dvasios fenomenologija“ (1807) tvirtino, jog istorija yra nuoseklus ir tikslingas procesas, per kurį žmonija įsisąmonina ir pažįsta pati save, tai žmonijos sąmonėjimo, jos augančio sąmoningumo procesas.

Išsivadavimas iš istorijos, tobula visuomenė, save pažinusi ir realizavusi žmonija – vienu metu tai atrodė netolimos ateities vizija. Utopija buvo ranka pasiekiamą, ir T. Mannas 1926 m. rašė:

Pamatysite, netrukus sulauksime Aukso amžiaus. Švietimą kontroliuoja valstybė, mokslas – nemokamas; moterys turi lygias teises su vyrais; kiekvienas dirbantysis įsigijo arba greitai laiku važinės nuosavu automobiliu; skurdo rajonai pasmerkti nugriauti, pramogos ir žinios patenka į kiekvienus namus; laisvoji prekyba tapo plačiai paplitusia sąvoka; palyginti pigiai galima sportuoti bei keliauti, apranga tapo patogi ir praktiška, o plaukai kerpami trumpai – ir visa tai aiškiai liudija greitą *millenium* epochos pradžią.⁴

Nepaisant Švietimo projektą lydėjusio kone visuotinio intelektualinio entuziazmo, pati Švietimo idėja buvo nuolat kvestionuojama, tradicinei švietėjiškai progresistinei koncepcijai priešpastatant kritinį, pesimistinį požiūrį, akcentuojant civilizacijos raidos prieštarumą ir jos anaipol nevienareikšmišką poveikį žmogaus prigimčiai. Šios kultūrinio pesimizmo intelektualinės tradicijos pagrindą sudaro naujai permąstomi pamatiniai filosofijos klausimai: dvasios ir kūno, idėjų ir materijos, subjekto ir objekto santykis.

Šios filosofinės tradicijos užuomazgos sutinkamos dar Ž. Ž. Ruso „Samprotavimuose Dižono akademijos pateiktu klausimu „Ar mokslų ir menų atgimimas sukilnino papročius?“ Veikalė, už kurį jam 1750 metais buvo suteikta šios akademijos premija, autorius skelbė pragaištingą civilizacijos poveikį žmogaus prigimčiai.

³ *Filosofai tik įvairiai aiškino pasaulį, bet filosofijos uždavinys yra ir jį pakeisti* (Marksas, K., Engelsas, F. (1974). *Vokiečių ideologija*. Vilnius: Mintis.).

⁴ Mann, T. (1926). Disorder and Early Sorrow. Cit. pgl. Sidaravičius, R. J. Įtarūs žmonės iš Frankfurto. *Šiaurės Atėnai*, 1998 10 24, p. 1.

Prieštaringas objektyvios, daiktuose įkūnytos, savarankišką egzistenciją įgijusios kultūros poveikis žmogui buvo permąstytas G. Simmelio veikalė „Pinigų filosofija“ (1900) – autorius teigia, jog moderniosios kultūros tragedija yra augantis prieštaravimas tarp objektyvios ir subjektyvios kultūros: tuo metu, kai pirmoji darosi vis įmantesnė, sudėtingesnė, rafinuotesnė, antroji, priešingai, darosi vis šiurkštesnė, ribotesnė ir brutalesnė.

Kultūrinio pesimizmo tradiciją tęsė O. Spengleris, savo veikalė „Vakarų saulėlydis“ (1918) išplėtojęs ciklinės civilizacijų raidos teoriją ir paneigęs linijinę, hėgeliškąją istorijos sampratą. Jo teigimu, XX amžiuje Vakarų civilizacija išgyvena paskutinę egzistencijos stadiją, kuriai būdingas materializmas, biurokratizmas, naudos ir sėkmės kultas, bei *lėtas pirmųjų būsenų išviespatavimas labai civilizuotomis sąlygomis* – visa tai, autoriaus teigimu, simbolizuoja istorijos nuovargį ir liudija civilizacijos išsekimo ženklus.

Kultūrinio pesimizmo kryptiniai atstovauja ir J. Ortega y Gassetas „Masių sukilime“ (1929–1930). Autoriaus teigimu, XX amžiuje, pirmąkart žmonijos istorijoje, triumfuoja masių žmogus. Masinė gamyba, vienodos darbo ir gyvenimo sąlygos niveliuoja skirtumus; masinė kultūra, pataikaudama vidutinybės skoniui, remiasi žemiausio bendro vardiklio principu. Įsigali naujas žmogaus tipas – masių žmogus, primityvus hedonistas, neturintis aukštesnių tikslų. Švietimo idealai – lygios teisės visiems, išlaisvintas protas – išsigimsta ir virsta elementariu instinktų tenkinimu.

Šios temos atsiduria filosofinių apmąstymų centre apie XX amžiaus vidurį, kai Vakarų šalyse formuojasi postindustrinė, postfordistinė visuomenė. Jei klasikinėje kapitalizmo raidos stadijoje dominuoja industrinė gamyba, o politinė ekonomija regi subjektą tik kaip darbo jėgą, tai postindustriniu laikotarpiu, pasiekus tam tikrą gamybos efektyvumo ir prekių gausos laipsnį, kapitalizmas *pareikalauja iš darbininko papildomo bendradarbiavimo*, – darbininkas *iš pažiūros mandagiai ir paslaugiai imamas vertinti kaip asmuo, persirengęs vartotoju*, toks, pasak G. Debord'o, yra *prekės humanizmas* (Debord 2006: 60–61). Kai individas tampa svarbus ne tik kaip darbo jėga, bet ir kaip vartotojas, prasideda *dvigubas pavergimas* – dominavimas iš ekonominių, politinių ar fizinių suvaržymų persikelia į kalbos ir kultūros sritį, o masinė kultūra, žiniasklaida tampa galingu mediatoriumi, formuojančiu homogeniškus individų skonių, poreikių ir lūkesčių, tampa kapitalo interesams atstovaujančia, galinga ideologinės indoktrinacijos ir socialinės kontrolės priemone.

Fundamentali masinės kultūros ir vartotojiškos visuomenės kritika buvo išplėtotą Frankfurto mokyklos, dar žinoma kaip kritinė teorija, atstovų. Tai buvo grupė mokslininkų – T. W. Adorno, E. Frommas, W. Benjamins, M. Horkheimeris, J. Habermasas, L. Lowenthalis, H. Marcuse ir kiti, kurie 1930 metais susibūrė Frankfurto taikomųjų socialinių tyrimų institute, o po Antrojo pasaulinio karo dirbo atskirai egzilyje.

Kritinės teorijos atstovams didelę įtaką darė A. Gramsci hegemonijos teorija. A. Gramsci savo „Kalėjimo užrašuose“ (1929–1935), siekdamas paaiškinti XX a.

pradžioje įvykusią marksizmo krizę, kai darbo klasės, užuot kėlusios revoliuciją, kovėsi už savo valstybes Pirmajame pasauliniame kare, pasitelkia kultūrinės hegemonijos argumentus. Hegemonija čia reiškia dominuojančios klasės vertybinės sistemos ideologinę pirmenybę. Hegemonija veikia paviršutiniškų kompromisų ir spontaniško konsensuso principu: dominuojančios klasės, siekdamos palankumo, leidžiasi į paviršutiniškus, apgaulingus kompromisus; šitaip išgaunamas spontaniškas dominuojamų grupių palaikymas ir sutikimas. Formuojasi konsensuso kultūra, kurioje dominuojamos klasės identifikuoja savo tikslus su dominuojančios klasės tikslais, todėl, užuot priešinusios, pačios prisideda prie savo pačių išnaudojimo. Prievarta įsikūnija jau ne į formalius galios mechanizmus, bet į kasdienes reikšmių struktūras, kalbą, kultūrą, savaimę suprantamumo lygmenį – kasdienybė tampa tikroju galios santykių bastionu.

Frankfurto mokyklos atstovai tęsė šią trajektoriją, nagrinėdami kasdienybėje įkūnytus galios santykius – jų kritikos centre buvo popmuzika (Adorno 1941, 1973, 1976), populiarioji literatūra, žurnalai (Lowenthal 1957, 1961), radijo muilo operos (Herzog 1941), ir kt. M. Horkheimerio ir T. Adorno veikale „Apšvietos⁵ dialektika“ (1944) visi šie masiniu būdu reprodukuojami kultūros produktai buvo įvardyti kaip „kultūros industrijos“. Pasak Horkheimerio ir Adorno, kultūros industrijos – tai instrumentinio proto sąžalio subjektui. Per jas instrumentinis protas, užuot išlaisvinęs žmogų, tampa jį luošinančia mašina.

Politinės kultūros industrijų implikacijos – nuraminti ir numalšinti galimai pavojingus troškimus anksčiau nei jie spėja pasireikšti, indoktrinuoti žmones, nukreipus jų dėmesį į nuolatinį vartojimą, išvengti galimo alternatyvių socialinio gyvenimo formų kvestionavimo. Užbėgant už akių gyvenimui ir subjektyvumui, fabrikuojama ir simuliuojama įvairovė, numatyta taip, kad tenkintų kapitalo interesus: *Aiškūs skirtumai, pavyzdžiui, tarp A ir B kategorijos filmų arba publikacijos skirtingo brangumo žurnaluose, atsiranda ne tiek dėl reikalo esmės, kiek dėl panaudojimo vartotojų klasifikacijai, organizacijai ir apskaitai. Visiems čia kažkas numatyta, kad niekas neprashlystų, skirtumai iškeliami ir propaguojami* (Horkheimer, Adorno 2006: 162–163).

Hegemoninė kultūros industrijų prigimtis pasireiškia tuo, kad *vartotojus ji pajungia juos linksmindama, o ne atviru diktatu* (ib., p. 179). Būtent tai skatino pesimistines kritinės teorijos šalininkų nuostatas – hegemoninės prievartos formos, kurios dangstosi malonumo principu, iš esmės nėra atpažįstamos kaip prievarta, taigi, nesuvokdami esą dominuojami, individai švenčia savo pavergimą ir prie jo prisideda. *Retorinio klausimo „Ko reikėtų žmonėms?“ begėdiškumas pasireiškia tuo, kad jis skirtas žmonėms kaip mąstantiems subjektams, kuriuos atpratinti nuo subjektyvumo yra jo specifinis uždavinys* (ib., p. 189–190).

Ši kultūra yra totalitarinė, niveliuojanti skirtumus, čia glūdi ir pragaištingas ryšys

⁵ Ilgą laiką lietuvių kalboje vartotas Švietimo terminas, 2006 m., verčiant minėtąjį Horkheimerio ir Adorno veikalą, pakeičiamas Apšvietai; čia, šiame straipsnyje, sinonimiškai vartojami abu terminai.

tarp masinės kultūros bei totalitarizmo: *Nacionalsocialistai patys žinojo, kad radijas jų reikalui suteikia pavidalą, kokį Reformacijai suteikė spausdinimo presas. (...) produkcijos diktatas, pridengtas pasirinkimo galimybės šydu, pavirsta atviromis fiurerio komandomis* (ib., p. 208). Instrumentinis protas, įsikūnijęs kultūros industrijose, tampa prievartos aparatu, diktuojančiu neatidėliotino pasitenkinimo imperatyvus. Protas, išsivadavęs nuo mitų, moralės, nuo sąžinės priekaištų, yra neutralus tikslų atžvilgiu, sau pavaldžius gamtą ir žmones jis traktuoja kaip daiktus – *grynasis protas tampa beprotybe, (talpinančia savyje) visą ratio įtūžį* (ib., p. 124). H. Arendt (1951) teigimu, nacizmo įsigalėjimo prielaida buvo besąlygiška formalistinė nuostata, stokojanti žmogiškosios dimensijos; subjektai paklūsta racionaliai tvarkai ir nepajėgia apmąstyti *žmogiškąjį* savo veiklos matmenį (A. Eichmanas, vienas holokausto vykdytojų, tvirtino rėmėsis I. Kanto moralės filosofija ir teismo metu ją nuolat citavo).

Pasak Horkheimerio ir Adorno, totalitarinius instrumentinio racionalumo principus iki smulkmenų savo kūryboje įgyvendino markizas de Sadas – *Sadé'as pastatė paminklą jų sugebėjimui planuoti* (ib., p. 119). Jo aprašytuose seksualiniuose žaidimuose malonumo siekiama šaltai, sistemiškai, instrumentiškai, siekiant optimizuoti pasitenkinimą. Kantas ir de Sadas esą dvi to paties medalio pusės. Kultūros industrijų devizas – vengti skausmo, nepatogumo jausmo, kankinančių abejonių, siekti optimalaus malonumo ir pasitenkinimo. Taigi kultūros industrijos yra sadistinės savo pačia prigimtimi.

Panašius argumentus plėtoja ir H. Marcuse savo darbuose „Erosas ir civilizacija“ (1955) bei „Vienmatis žmogus“ (1966). Jo teigimu, postindustrinėje visuomenėje žmogus iš esmės yra pavergiamas, skatinant, dirbtinai forsuoiant, falsifikuojant vartojimo ir seksualinius poreikius. Industriniam kapitalizmui subjektas buvo reikalingas kaip darbo jėga – jo gyvybinėms jėgoms „nusavinti“ buvo pasitelkiamas monogaminis seksualumo suvaržymas. Tam, kad tokia visuomenė galėtų sėkmingai funkcionuoti, privalo būti užslopunami ir sublimuojami žmogaus instinktai, natūralūs pirminiai jo poreikiai, i. e. pasitenkinimas privalo būti atidėtas, ir subjektas paklūsta būtinybės principui. Postindustrinėje visuomenėje, pasiekus tam tikrą gamybos efektyvumo stadiją, individas atrandamas kaip vartotojas, o kūnas – kaip vartotojiško ir seksualinio pasitenkinimo šaltinis. Postindustrinė visuomenė, grindžiama vartojimu, užuot drausminusi, visapusiškai skatina hedonistinę elgseną. Visuomenę valdo ne būtinybės, o malonumo principas. Poreikiai nebėra slopinami – atidėto pasitenkinimo principas keičiamas neatidėliotino pasitenkinimo principu. Kadangi vartojimas yra postindustrinės visuomenės sklاندus funkcionavimo garantas, aistros ir troškimai yra sąmoningai falsifikuojami, poreikiai „įdiegiami“ tam, kad būtų patenkinti – pasak H. Marcuse, „esame valdomi aistrų, kurios yra visai ne mūsų“. Postindustrinė vartotojiška visuomenė – tai totalitarinė visuomenė, kuri veikia ne per atvirą prievartą, o pavergia subjektą per jo tariamų instinktų tenkinimą. Tai laimingų vergų visuomenė – *pažangioje industrinėje visuomenėje vyrauja patogi, sklandi, protinga, demokratiška*

nelaisvė (Marcuse, 1966, p. 1). Nelaisvė, kuri yra *įamžinama ir sustiprinama daugybės laisvių ir patogumų pavidalu* (ib., p. 2).

Instrumentinis protas, siekdamas išvaduoti žmogų nuo kančios, nerimo, abejonių, užbėga skausmingai patirčiai už akių, galiausiai šitaip subjektas išvaduojamas nuo mąstymo ir tuo pačiu nuo subjektyvumo. Masinės gamybos ir masinės kultūros visuomenėje į egzistencinius klausimus pateikiami gatavi atsakymai, kaip ir gatavi rūbai – perfrazuojant R. M. Rilke, – *ateini, ir randi gyvenimą, belieka tik jį apsivilkti*⁶.

Masinė kultūra, jos poveikis žmogui buvo apmąstyti ir akademijoje, ir už jos ribų. XX a. literatūroje formuojasi antiutopijos, arba distopijos, žanras – gąsdinanti technokratinės, totalitarinės, instrumentinio proto dominuojamos visuomenės vizija, pavojingai susvetimėjęs, prievarta grindžiamas, racionaliai sutvarkytas ir būtent tuo siaubingas pasaulis, kuriame kiekvienas yra instrumentiškai laimingas ir kuriame nelieka vietos subjektyvumui. Klasikiniai literatūroje įkūnyti distopijos atvejai – A. Huxley „Šaunus naujasis pasaulis“ (1932), K. Voneguto romanas „Pianola“ (1952), R. Bredberio „Farenheito 451“ (1953), A. Burgess „Prisukamas apelsinas“ (1962), G. Orwello romanas „1984“ (1949) ir variacija stalinizmo tema „Gyvulių ūkis“, K. Čapeko „Karas su salamandromis“ (1936) ir kt.

Nors šiuose romanuose distopija įgyja gan skirtingus pavidalus, tačiau bendra juos jungianti gija yra tai, kad prievarta iš fizinių suvaržymų srities persikelia į kalbą ir kultūrą; socialinės inžinerijos taikiniu tampa ne išorinė aplinka, o žmogaus sąmonė; ji programuojama – kaip de Sado seksualiniuose žaidimuose – optimaliam pasitenkinimui, maksimaliam efektyvumui. Beveik visais atvejais totalitarinio režimo viršūnėje nėra pavienio diktatoriaus – tik abstrakti sistema, centras, galia. Kartais ji lokalizuojama vieno asmens ar grupės asmenų rankose, tačiau niekada nėra jų asmeninių savybių ar galių pasekmė – tie, vykdydami valdymo ir kontrolės funkcijas, yra tik marionetės, o pati *sistema* – nuoseklus visuomenės raidos rezultatas ir jos dramatiškas aklagatvis.

Kultūrinio pesimizmo tradicija, nuogaštavimai dėl totalitarinio masinės kultūros poveikio visuomet buvo vertinami kontroversiškai; XX a. antroje pusėje jai metė iššūkį fenomenologija, kolonializmo, postkolonializmo studijos. Augantis susidomėjimas kasdieniniu, gyvenamuoju pasauliu, subjektyviu kultūros kodų ir simbolių suvokimu parodė individualios sąmonės gebėjimą priešintis dominuojančiam diskursui, jį kritiškai reflektuoti, ironizuoti ar net atmesti⁷. Tačiau šiuolaikinė kultūra išlieka stipriai komercializuota, jos tariamą pliuralizmą ir įvairovę dažnai kontroliuoja (netgi sąmoningai skatina ir išnaudoja) tos pačios ekonominės jėgos, o „kapitalo hegemonija išlieka svariausia socialinę organizaciją lemiančia jėga“ (Kellner, 1996). Technologijų

⁶ „Viešpatie, juk viskas iš anksto paruošta. Ateini ir randi gatavą gyvenimą, tereikia tik jį apsivilkti“ // *Raineris Marija Rilke. Maltės Lauridso Brigės užrašai*. Vilnius: Vaga, 1985, p. 9.

⁷ S. Hallas (1980) teigia, kad klausytojai aktyviai veikia komunikacijos procese, subjektyviai suvokia ir interpretuoja kultūros kodus ir simbolius, kurie gali būti perskaitomi ir „atkoduojami“ labai skirtingai. J. Ashcroft (2001) teigia, jog dominuojamasis visuomet geba kritiškai vertinti, ironizuoti, parodijuoti dominuojančio diskurso reikšmes ir „panaudoti“ jas visai kitokiems tikslams, nei kūrėjų numatyta.

vystymasis įgalina žmoniją įgyvendinti socialinės kontrolės ir socialinės inžinerijos projektus, aprašytus A. Huxley, K. Voneguto, G. Orwelo ir kitų autorių antiutopiniuose romanuose. Taigi probleminiai klausimai, išskelti ir apmąstyti kritinės teorijos atstovų ir kitų kultūrinio pesimizmo šalininkų, groteskiškai perteikti distopiniuose XX amžiaus romanuose, išlieka ne mažiau, o gal net labiau, svarbūs ir reikšmingi.

POSOVIETINĖ LIETUVA – AKISTATOJE SU UTOPIJA

Jei Vakarų šalyse vartotojiškos visuomenės, masinės visuomenės ir kultūros kritika plėtojosi nuosekliai ir sistemiškai, tai Rytų Europos visuomenės šiuo požiūriu patenka į dviprasmišką situaciją. Po Rytų bloko žlugimo Vakarai atrandami kaip utopija, kaip alternatyvos neturintis ateities modelis. Vakarų, kaip socialiai konstruojamos utopijos, įvaizdis formavosi dar okupaciniu laikotarpiu; palaikomas antisovietinio disidentinio judėjimo. Tokios utopijos užuomazgos sutinkamos A. Solženycino romane „Pirmajame rate“ (rašomas, sunaikintas ir atkurtas 1955–1968 metais) – Vakarai, šiuo atveju JAV ir Prancūzija, kaip kornukoptinė visuomenė, laimingi žmonės, neslegiami nei nepritekliaus, nei kaltės, nerimo ar abejonių (ko gero, reikėtų sakyti – neslegiami subjektyvumo). Neatsitiktinai kitas rusų rašytojas E. Limonovas emigracijoje JAV drauge su bendraminčiais 1976 m. parašė atvirą laišką Nobelio premijos laureatui, disidentui ir žmogaus teisių aktyvistui Sovietų Sąjungoje akademikui A. Sacharovui, kuriame kritikavo perdėtą Vakarų idealizavimą.

Lietuvoje okupacinis sovietinis režimas buvo suvokiamas kaip prievartinis, o pati būtis sovietinėje sistemoje suvokiama kaip paženklinta bejėgiškumo, pasyvumo, nostalgijos ir nebūties. Izoliacija ir stagnacija, vedanti į mirtį: *Lyg šiol, ištisis 50 metų, Lietuva buvo lyg amputavimui paruošta galūnė. Dabar atsigauname ir grįžtame į namus*⁸, – rašoma 1990 metais. Tikrasis gyvenimas buvo ten, už „geležinės sienos“. Kaip teigia T. Venclova savo prisiminimuose apie apsilankymą prie Berlyno sienos 1978 metais: *Anapus sienos ir būdelių su čekistais tiesiog mirties zona, collapse, nulis. Tuštuma pačiame kontinento viduryje. Finis Europae. Rytų ir Vakarų anihiliacijos taškas*.⁹

Nepriklausomybės atkūrimas 1990 metais reiškė grįžimą į Vakarų kultūrinę erdvę. Tuometinio AT pirmininko prof. V. Landsbergio frazė: *Gyvename kultūros griuvėsiuose* taikliai nusako to meto jauseną. Rytų bloko valstybės, prisikėlusios iš griuvėsių, puola į fantasmagorišką, švytintį laisvės pasaulį. Vakarai atrandami kaip legitimacijos ir tiesos šaltinis – kone metafizinis *anapus* (geležinės uždangos), kur patiriama autentiška būtis, – ir Rytų Europos visuomenės, – beveik kaip Platono uoloje, – nusikračiusios posovietizmo grandinių, atsigręžia į tikrą saulę.

⁸ Juozaitis, A. (1990). Valdžia neatneša laisvės. *Lietuvos rytas*, sausio 23.

⁹ Venclova, T. (1997). Berlyno sienos paunksnėje. *Kultūros barai*, nr. 10, p. 2–9.

Kaip patiriama ir kaip išgyvenama akistata su utopija? Pirmuoju posovietiniu dešimtmečiu viešajame diskurse dominuoja vidujinis kolonijinis diskursas, savęs neigimas, išsižadėjimas ir besąlygiškas žavėjimasis Vakarais. Išraiškingi tokio diskurso pavyzdžiai – R. Lankausko romanas „Piligrimas“ (1995) ir J. Ivanauskaitės „Agnijos magija“ (1995).

Vakarų kaip prarastojo ir vėl atrandamo rojaus įvaizdis konstruojamas R. Lankausko romane per dailininko Rimvydo Paparčio išgyvenimus. Vakarai čia siejami ne tiek su ekonomine gerove, kiek su pamatinio posovietinio žmogaus jausmo – netikrumo ir egzistencinio nerimo – pašalinimu. Posovietinė egzistencija – tai šalti butai, visur prasiskverbianti drėgmė, niūrios, tamsios gatvės, skurdus gyvenimas: *tavo prasmė beprasmybėje. Nes nieko tau daugiau neduota. Visiškai nieko, išskyrus tą baisų totalinio absurdo pobūdį, su kuriuo vis bandai grumtis. Bet tai panašu į vandens samstymą riešukučiomis, – nespėji jas pakelti prie lūpų – ir jos jau tuščios* (Lankauskas 1995: 115). Vakarai tuo tarpu – pažadėtoji žemė, kurioje atsikratoma ne vien kūnišku, tačiau ir bet kokių dvasinių nepatogumų (o juk subjektyvumas pats savaime yra nepatogus). Rimvydui Paparčiui apsilankymas Paryžiuje palieka įspūdžių: *tarsi netikėtai išlindus iš tamsaus ir purvino maišo į beribės laisvės, pastovaus džiugesio ir linksmo nerūpestingumo pripildytą erdvę. (...) Dievaži, tada jautiesi esąs laimingas, mat negalvoji nei apie atslenkančią senatvę, nei apie mirtį, nei apie išgyventus skaudžius praradimus (...)* (ib., p. 47). Ši palaiminga dvasios būseną, panaši į A. Huxley romane „Šaunus naujasis pasaulis“ (1932) aprašytos *soma*¹⁰ poveikį, legitimuojama kaip natūrali – utopinės Vakarų vizijos netemdo ne tik socialinės ar ekonominės problemos, bet ir atmosferos reiškiniai: *Paryžius vaizduojamas kaip gegužės šilumos užlietas, spindintis po vaiskiai mėlynu dangumi* (ib., p. 46), *Anglijoje žiemą vasarą žaliuojanti, naktimis šarma pasidengianti žolė* (ib., p. 108–109), *o virš Atėnų Akropolio „vakarais patekėdavo didelis apvalus mėnulis“* (ib., p. 110). Knygos herojui ši jo paties susikurta, nesikeičianti, statiška ir nedrumščiam utopija – pilnatvės, rojaus atitikmuo. Romanas baigiasi, kai per skausmą įveikęs daugybę kliūčių, kas galėtų reikšti simbolinį apsisvalymą, herojus žengia paskutinius žingsnius lėktuvo link – kaip taikliai rašė Vaitiekūnas, *subjektas, susiliejęs su objektu, išnyksta* (Vaitiekūnas 1997: 66). Įdomu tai, kad autorius nekelia klausimo, kas iš tiesų yra ta neaiškios kilmės palaiminga pasitenkinimo ir besitęsiančios ekstazės būseną, į kurią patekęs subjektas nejaučia nei nerimo, nei kančios, ir netgi pamiršta apie savo paties mirtingumą? Ir galiausiai – kokios yra šito užsimiršimo pasekmės?

J. Ivanauskaitės romane „Agnijos magija“ (1995) pasakojama apie lietuvių fotografę, kuri atvyksta į Amsterdamą. Jei Vilnius yra miestas be jokių prasmų, tiesiog egzistencinė dykuma – čia apmirusi realybė, tuščias ir bergždžias laikas, čia herojė

¹⁰ Piliulė, kurią žmonės vartoja nerimui ir rūpesčiui pašalinti, nuostabus užsimiršimą teikiantis narkotikas, kuriuo iš esmės slopinama ir mąstymas, ir subjektyvumas, ir bet kokio nepasitenkinimo bei pasipriešinimo galimybė.

jaučiasi lyg žmogus, kuris *perdžiūvusioje vandenvietėje šliaužioja keliais, gremžia nagais suskeldėjusią žemę, veltui tikėdamasis prisikasti bent iki menkiausios drėgmės. Viskas buvo išsemta* (Ivanauskaitė 1995: 58), tai Amsterdamas, priešingai, yra kupinas *gėlių, mirties nuojautų, muzikos, trivialaus kvatojimo ir geidulingumo, pulsuoja pragaištinga laisve ir nesuskaičiuojamais gundymais* (ib., p. 13–14). Siekdama nužudyt „Femina Sovietica“ savyje, herojė mėgaujasi alkoholiu, narkotikais, seksu ir šokiruoja savo bendrakeivius teiginiu esą *puskilogramis „žolytės“ ir viskio šlakelis – štai geriausia dieta postsovietiniam turistui* (ib., p. 36). Bežiūrint į žemę šliaužiančią, švirksčio ieškančią trylikametę narkomanę, herojei kyla noras *žlugti, žūti, degte sudegti per vieną trumpą olandišką vasarą!* (ib., p. 13). Vakaruose yra tikroji būtis, tikras gyvenimas, ir susinakinimas Amsterdame yra vertingesnis nei egzistencija Vilniuje.

Kas lėmė tokias sąmoningumo formas bei socialiai konstruojamą vakarietiško rojaus utopiją? Viena iš priežasčių yra tai, kad kai Vakarų šalyse XX a. antroje pusėje industrinę kapitalizmo stadiją pakeitė vartotojiška, postindustrinė visuomenė, tai Sovietų Sąjunga toliau tęsė modernistinius industrializacijos projektus. Pasak Z. Baumano, *sovietinio komunizmo modernistiniai garo ir plieno idealai pralaimėjo Vakarams kovoje su plačiomis kelnėmis, roko muzika bei ilgais plaukais* (Bauman 1992: 169), – kai Vakarų galybės skleidėsi „Žvaigždžių karuose“ ir kituose stambaus biudžeto megaspektakliuose, Rytai kovojo su jais išlydyto plieno bei pagamintų traktorių skaičiumi¹¹. Rytų bloko šalys buvo geriau susipažinusios su atviru prievartos panaudojimu nei su subtiliais, kasdieninėje kultūroje įkūnytais suvaržymais, viešųjų ryšių technologijomis ir rinkodaros triukais; idealizavo Vakarus kaip laisvos, neprievartinės visuomenės viziją.

Kita priežastis yra tai, kad Vakaruose vartotojiškos visuomenės kritika buvo plėtojama nuosekliai ir sistemiškai, o Rytų Europos visuomenės atsiduria paradoksaliaje situacijoje: visuomenėje, kuri siekia atsikratyti ją slegiančios sovietinės praeities ir siekia, savo esme, būti kuo sparčiau vesternizuota, paprasčiausiai *nėra pozicijos, iš kurios tokia kritika galėtų – bent teoriškai – būti išsakoma*. Kaip įmanoma kritikuoti savo pačių viziją, savo siekiamybę, tuo pačiu sistemiškai jos siekiant? Ar kritika yra įmanoma ir, galiausiai, ar ji turi prasmę?

Vartotojiškos visuomenės, kultūros industrijų kritika epizodiškai buvo išsakyta R. Grigo, A. Gaižučio, J. Mikelinsko, O. Baliukonytės, K. Stoškaus, J. Apučio ir kitų autorių publicistikoje. Ši kritika iliustruoja konservatyvų požiūrį į vartojimu grindžiamą vėlyvojo kapitalizmo visuomenę ir turi bruožų su Frankfurto mokyklos

¹¹ Teigiama, kad 1999 m. „Jungtinėse Valstijose pramogų industrijos bendra apyvarta siekė 480 bilijonų JAV dolerių, ir statistinis gyventojas išleisdavo kur kas daugiau pinigų pramogoms, negu drabužiams ir sveikatos apsaugai kartu paėmus“ (Best, S., Kellner, D. (2001). *Globalization and Restructuring of Capital, in Postmodern Adventure*. London, Routledge, 2001, p. 228–229). JAV darbo apsaugos departamento duomenimis 1997 m. „vidutinė amerikiečių šeima pramogoms – knygoms, televizijai, teatrui, filmams, žaislams – išleido po 1813 JAV dolerių, beveik tiek pat, kiek sudarė šeimos išlaidos sveikatos apsaugai, t. y. 1841 JAV dolerį (USA Today, 1999 04 02, E1).

atstovų darbais¹², tačiau posovietiniame kultūriniame kontekste šie argumentai stoko legitimosios – jie buvo tapatinami su sovietmečio nostalgija, su ksenofobinėmis nuostatomis ir netgi lyginami su rasistinės Kukluksklano organizacijos retorika.¹³

Taigi pasipriešinimas, aplenkdamas akademiją, persikelia į literatūrą. Paradoksalu, kad kultūros krizė apmąstoma ne aukštosios, elitinės, bet populiariosios kultūros lygmeniu, kas paneigia kritinės teorijos šalininkų pesimizmą ir liudija populiariosios sąmonės gyvybingumą¹⁴. Būtent čia priešinamasi simbolinei prievartai, o literatūra tampa socialinės ir kultūrinės kritikos ar net išsilaisvinimo forma.

Literatūros kaip kritikos ir pasipriešinimo formą iliustruoja 2003 m. išleistas J. Ivanauskaitės romanas simptomišku pavadinimu „Placebas.“ „Placebas“ laikytinas tarp popkultūros ir filosofijos balansuojančiu romanu, kuriame plėtojama fundamentali postindustrinės vartotojiškos visuomenės kritika. Romane vaizduojamas žiniasklaidos bei pramogų verslo pasaulis – būtent tos sferos, kuriose konstruojami ir legitimuojami galios santykiai; kur prievarta, pasak A. de Tocqueville'io, palikusi ramybėje kūną, ryžtingai puola sielą¹⁵, – čia formuojamas žinojimas, nuostatos, vertybės, konstruojami norai, troškimai, kurstomos fobijos ir dalijami gero, patogaus gyvenimo receptai bei pažadai.

Simptomiškas romano pavadinimas „Placebas“ – medicinoje taip vadinamas tariamas gydymas, tabletės iš krakmolo ir cukraus, be jokių veiksmingų medžiagų. Lotynų kalba „placebo“ reiškia „pamaloninsiu“, XIX amžiaus pradžioje šis terminas prigijo medicinoje reikšdamas „labiau palengvinantis nei naudingas“. J. Ivanauskaitės romane *placebas* ir yra kultūros industrijos bei jų produktai – tai žiniasklaidos, pramogų industrijos, šou verslo kuriami ir propaguojami vaizdiniai, kurie šiuolaikinėje visuomenėje sudaro „pirminę“, nekvestionuojamą tikrovę. Žurnalai bei TV laidos, loterijos, reklaminiai siužetai ir horoskopai, aukštuomenės gyvenimo vaizdai, kultūros industrijų produktai, – kaip ir neveiklūs placebo medikamentai – juose nėra jokio prasminio turinio, idėjinio, moralinio ar konceptualaus. Placebo produktai „labiau palengvinantys negu veiksmingi“, jie suteikia akimirkos pasitenkinimą ir užsimirši-

¹² „Ir visa ta „literatūra“, tas drabstymasis ekskrementais, laistymasis pamazgomis, dulkinimasis, seksas, rafinuotai pateikiamas tarsi desertas po sočių pietų arba vulgariai brukamas it nešvankūs išviečių piešinėliai, tas „menas“, išdrabstytas, išdarkytas ant grindų, sienų ir langų, ta kulkosvaidžių papliūpas pranokstanti roko muzika, kuri kilnoja kojas, drasko gerkles ir it parazitus išpurto visas žmogiškas mintis apie pareigą, atsakomybę, padorumą, pasiaukojimą – visa tai iš Vakarų, iš Amerikos, iš Dulleso, iš Holywoodo, iš pasaulinės demokratijos citadelės.“ // Mikelinskas, J. (1996). Naujas senos doktrinos triumfas. *Literatūra ir menas*, kovo 2.

¹³ Rašytojo šauksmas (J. Mikelinsko frazė „...sunku susilaikyt nesušukus: „Žmonės, atsikvošėkit! Ir apsidairykit“) kažkodėl primena amerikietiškos rasistinės organizacijos KKK kvietimą „Wake up, white people! Wake up!“ // Tereškinas, A. (2001). *Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje*. Vilnius: Baltos lankos, p. 26.

¹⁴ Kai kurių autorių teigimu, temos, kurios dėl tam tikrų priežasčių negali būti viešai apmąstomos ir oficialiai diskutuojamos, persikelia į alternatyvias diskursyvines erdves kaip literatūrinė produkcija arba kasdieninės opozicinės kalbos situacijos, daugiau apie tai žr. Scott (1990), Ries (1997), Aschcroft (2001).

¹⁵ Tocqueville, A. Apie demokratiją Amerikoje (1864). Cit. pgl. Horkheimer, M., Adorno, T. (2006). *Apšvietos dialektika*. Vilnius: Margi raštai, p. 175.

mą, iš esmės negydydami ligos. Serganti visuomenė, maitinama placebo – niekiniais produktais, suteikiančiais akimirkos palengvėjimą – perfrazuojant žymiąją Markso tezę, jog religija – tai opiumas liaudžiai, galima teigti, jog kultūros industrijos gali teisėtai būti vadinamos jos kokainu.

Pats romanas prasideda simptomiškai, kai nužudyta būrėja Julija klausia pati savęs, ar ji mirusi, ar dar gyva: *Mirtis? Bet jei mąsto – vadinasi, egzistuoja* (Ivanauskaitė 2003: 5). Dekartiškoji subjektyvumo versija *cogito, ergo sum* – mąstau, vadinasi, egzistuju. Ar įmanoma egzistuoti nemąstant? Kas yra mirtis? Kada miršta žmogus? Ir kada miršta žmogiškumas?

Postindustrinė, vartotojiška visuomenė Lietuvoje ir posovietinio žmogaus akistata su utopija. Hegemoninis Vakarų pasaulio žavesys, daugelį metų už geležinės uždangos slėpėjęs žavus šviesos, malonumų ir pramogų pasaulis, kurio tikroji kvintesencija yra kramtomoji guma:

Rita jai meldėsi jau nuo ankstyvos vaikystės, kuomet koks nors trečios eilės dėdė iš Čikagos ar trumpam lyg kometa Lietuvos padangėje sužibusi teta iš Sinsinačio maloningai dovano-davo po visą pakuotę dangiškujų *Wrigleys*, dieviškujų *Spearmint*, angeliškujų *JuicyFruit* (ib., p. 151).

Paradoksalu, kad Vakarų kultūrą simbolizuoja ne Laisvės statula ar kitas demokratiškos fetišas, o kramtomoji guma – niekio kvintesencija; kurios tariamas dieviškumas yra būtent jos nenaudingumas, nebūtinumas, tai iš būtinybės principo išlaisvintas malonumas dėl malonumo. Ar malonumas gali būti pavergiantis? Sunku įsivaizduoti kokį nors labiau be ideologijos produktą nei kramtomoji guma, bet jau S. Žižekas yra pasakęs, kad *ideologijos nebuvimas ir yra ideologija par excellence*. Griuvus geležinei uždangai, Lietuva integruojasi į Vakarų su visais jų atributais – bulvariniais žurnalais, popmuzika, kramtomąja guma ir prekybos centrais. Tačiau palengva bręsta nepasitenkinimas. Tarsi detektyviniame romane įtampa auga, negera nuojauta slypi *už rožinės gyvenimo regimybės lyg pikta katė už užuolaidos* (ib., p. 6). Nors dar gerai menama niūri ir pilka sovietinė tikrovė, tačiau Vakarų utopija tikrovėje ima kelti egzistencinį šleikštulį lyg P. Sartro romane „Šleikštulys“ (1938). Taigi, kas yra negerai su utopija?

Tuomet (sovietmečiu – R. B.) savo nevilgtį buvo galima kažkam suversti: nepasiekiamam servelatui, aliejui, parduodamam už dvigubą kainą iš po skverno, pagal talonus dalijamiems čekoslovakiešiams paltams, nuobodžiai TV programai, cenzūruotiems laikraščiams, Kremliaus marazmui, Geležinei uždangai, okupacijai... O dabar visą egzistencinį liūdesį tenka priiimti sau vienai, nieks dėl jo nebekaltas. Nors iš tiesų dabar kaip niekada anksčiau buvo daugybė dalykų, kurie nevilgtį dar labiau didino (ib., p. 152).

Kokie galios santykiai slypi po tariamai laisvo pasirinkimo galimybėmis? Hegemoninis vartotojiškas diskursas, veikiantis neva subjekto naudai (prisidengęs klausimo „Ko nori žmonės?“ begėdiškumu), yra grindžiamas baime. Konstruojama nauja, vartojimu grindžiama subjektyvumo samprata – vartojau, vadinasi, esu. Teisingai,

prasmingai gyventi – tai teisingai vartoti; *net šunys ir katės, net tie, sugebėjo teisingai pasirinkti egzistencinėje edalo kryžkelėje* (ib., p. 152). Tariama laisvė ir pasirinkimų gausa grindžiama baime, normatyvinančiu diskursu, o mažai arba blogai vartojantis subjektas verčiamas abejoti savo egzistencijos prasme:

Kas labiau įvairys į kampa ir sužlugdys vienišų, jei ne tos tobulos sutuoktinių poros, sprendžiančios pagrindinį egzistencinį rebusą – kokius skalbimo miltelius rinktis; jei ne idiliški įsimylėjęliai, nuklojantys vienas kitam kelią kavos puodelio link rožių žiedlapiais; jei ne patrauklūs vyriškiai, po žūtubūtinės kovos išnaikinę savo plaukuose pleiskaną ir su nugalėtojo išraiškomis veiduose meiliai uodžiantys tinkamus dezodorantus naudojančių seksbombų pažastis?! (ib., p. 152).

Vartotojiškame diskurse skleidžiasi hegemoninė galia, kone sadistiškai siekdama kuo daugiau patirti naudos, malonumo ir pasitenkinimo. Kūnas tampa vartojimo instrumentu, kapitalo diktuojama normatyvinanti, normalizuojanti galia pavergia hegemoniškai, žadėdama geresnio gyvenimo galimybę, bet tuo pačiu grasindama pačiu žiauriausiu atmetimu:

Reklama kiekvienai moteriai nuosekliai ir primygtinai prikiša, kokia ji yra nevykėlė. Ievos dukteryse viskas kritikuotina: svoris, ūgis, oda, (...) krūtų stangrumas ir dydis, spenelių ir klitorio standumas (...), dantų baltumas, nagų kietumas ir akių pigmentacija. (...) Net būdama jauna ir neprilygstama gražuolė, tam tikru požiūriu vis tiek esi ligonis, kuriam nuolat reikia vaistų: nuo spuogų, prakaitavimo, pleiskanų ar įsisiautėjusių riebalinių liaukų (ib., p.112).

Jei antikos laikais subjektyvumo esmę sudarė laisvas nuo būtinybės, nesuvaržytas mąstymas, tai marksistai kritiniu elementu, skiriančiu žmogų nuo gyvūno (ir kartu sudarančiu pačią subjektyvumo esmę) laikė būtent darbą; J. Habermasas, priešingai, teigė, jog subjektyvumo esmę sudaro komunikacinis veiksmas – gebėjimas pasiekti susitarimą. Galiausiai, išsivadavus ir nuo darbo, ir nuo mąstymo, ir nuo susitarimo būtinybės, konstruojama nauja subjektyvumo versija – *vartojū, vadinasi, esu*. Kaip sakė vienas romano veikėjas Leo: *...žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris rengiasi ir tam teikia tiek daug reikšmės* (ib., p. 368). Kultūros industrijos, besiremiančios kapitalo logika, konstruoja ir palaiko naująją subjektyvumo versiją:

Taisyklės paprastos, jas visada pasufferuos reklama ar aukštuomenės kronikos skyreliai bli-zgiuose žurnaluose: jei neįstengi įpirkti Ferrario, tautieti, sėdėk ir tylėk, žinok savo vietą, o jei tokia tvarka nepatinka, žudykis, niekas nepuls tamstos maldauti, kad pasiliktumei čia. (...) Šauniam Naujam pasauliui nereikalingi subjektai, praradę sveiką gyvenimo geismą ir troškimą vartoti, vartoti, vartoti (ib., p. 102).

Postindustrinei visuomenei vartojimas reikalingas taip, kaip industrinei visuomenei buvo reikalingas darbas. Jei individai prarastų vartojimo geismą, tai grėstų pačios visuomenės stabilumui. Pasiėkus tam tikrą technologinio išsivystymo ir gamybos efektyvumo lygį, subjektas išlaisvinamas nuo darbo, tačiau pavergiamas kaip vartotojas. Kapitalas lieka vienu svarbiausių socialinę organizaciją lemiančių veiksmų. Kapitalas, kuris šiuo

atveju reiškia ne konkrečias gamybos priemones, bet labiau abstrakčią galią – pvz., pinigų srautus, akcijas, investicijas, etc. – romane įvardijamas kaip mistinis Centras:

Kur yra Centras, net aukščiausi žemesniųjų grandžių vykdytojai galėjo tik spėlioti. Gal Briuselyje ar Strasbūre, gal Vašingtone ar Niujorke, gal Maskvoje ar Seule, o gal Lesote, Kiribatyje, Palau, Tuvalu ar Vanuatu (...). Tačiau ar žinojimas, iš kur viskas valdoma, ką nors keistų? Ne (ib., p. 38).

Totalitarinė kapitalo logika, rinkos santykiuose įsikūnijęs instrumentinis racionalumas – tai, kas negali būti įkainojama, perkama, parduodama, tai, kas negali būti paverčiama pinigais, neturi ne tik kainos, bet neturi ir vertės. Horkheimeris ir Adorno teigia: *Buržuazinės filosofijos tikslas buvo išvaduoti (...) žmones. Bet išsivadavimas pažengė toliau negu numatė humanistiniai iniciatoriai. Pančių atsikračiusi rinkos ekonomika kartu pasirodė kaip protą laužanti aktuali proto ir galios forma* (Horkheimer 2002: 25). Romane vaizduojama ironiška scena, kai Maksui Vakariui tenka aprašyti Julijos, savo geros bičiulės, su kuria jį siejo ir kūniški santykiai, tragišką žūtį, tad šiam įžengus į kontorą *kolegos jį sveikino su puikiu straipsniu apie Magės mirtį* (Ivanauskaitė 2003: 49).

Subjektyvumas, kaip hidra, nenugalėtas, nuolat tramdomas ir varžomas, užslopintas, bet ne neįveiktas, nuolat kelia galvą. Romano pagrindinė siužetinė linija – tai subjekto ir objekto kova, subjekto kova su savo paties subjektyvumu. Maksas Vakaris, televizijos laidų vedėjas, tapęs pats savęs prižiūrėtoju, nuolat save drausmina ir disciplinuoja, tik, priešingai nei M. Foucault¹⁶ socialinėje teorijoje, drausminamas, disciplinuojamas ne kūnas, o dvasia:

Kaltės jausmas visiškai išmuša iš vėžių. (...) Kaltės tirpdomas, prarandi įprastines kieto kūno apybrėžas. Virsti šlykščia drebutiena, snargliais, nors dar neseniai sau ir kitiems buvai toks mielas. Kai esi Maksas Vakaris, juk negali atrodyti kitaip, o tik šauniai, labai šauniai, vos šiek tiek apsileisi, išsyk susilauksi patyčių, atsidursi *lūzerių* pusėje (ib., p. 42).

Ta kova yra nuolat besitęsianti, alinanti ir sunki. Realizuotas malonumo principas, nuolatinis pasitenkinimas tampa nemalonaus pojūčio, tam tikro kartėlio priežastimi; patogus gyvenimas, iš kurio eliminuotas subjektyvumas, ima atrodyti tarsi ne gyvenimas, o *apgailėtinas būties pakaitalas* (ib., p. 123). Maksas pradeda ilgėtis kančios ir skausmo – psichoanalitiko išvada, kad yra sveikas, *Makso anaipol nenudžiugino. Tada troško būt pavadintas dvasios ligoniu* (ib., p. 121). Jis džiaugiasi transporto kamščiais Vilniuje, jam tai – trumpas subjektyvumo akimirkos: *Jei ne tos priverstinės pauzės ne-sibaigiančiame skubėjime, galutinai pamirštų, kad egzistuoja, kad yra žmogus, o ne šapas, darbo, pareigų, nelinksmų pramogų srauto nešamas* (ib., p. 45).

Kur kas sunkiau įveikiamas moteriškasis subjektyvumas. Kita romano herojė žurnalistė Rita nuolat balansuoja ties *būti ar turėti* riba. Ritos subjektyvumas – pastangos

¹⁶ Foucault, M. (1998). *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos. Foucault, M. (1999). *Seksualumo istorija*. Vilnius: Vaga.

permaštyti lyg pro pirštus slystantį gyvenimą, siekis išsaugoti asmenybės vientisumą, išgyvenamas emocinis atotrūkis nuo šeimos, egzistencinė vienatvė, gedulas dėl nužudytosios draugės Julijos ir pastangos išsiaiškinti jos mirties aplinkybes – išsisklaido kartu su nakties tamsa, iš ryto Rita vaduojasi iš subjektyvumo kaip iš slogaus sapno ir vėl žengia į objektyvų rinkos santykių pasaulį:

(Rita) net apsilaižė iš pasitenkinimo, sudariusi sensacingą sąrašą ir sugalvojusi naują kvapą gniaužiančią antraštę. (...) Gerai, kad vakar neprisigėrė. Ir neraudojo pernakt, gailėdama Džiulijos, o labiausiai – pačios savęs. Ačiū Dievui, nė kojos neįkėlė į tą Kitą, nebekontroliuojamą jausmų ir sudėtingų apmąstymų tikrovę, kuria grasino raudonos medžių šakos, pilkos dangaus smegenys ir šleivas mėnulis (ib., p. 34).

Romane skleidžiasi įdomi feministinė subjektyvumo interpretacija – universalaus subjekto, bešališko nesuinteresuoto stebėtojo poziciją atstovauja moteris Rita – iš dalies abejinga vartojimo džiaugsmams, ekonominei gerovei ir net savo pačios kūniškam pavidalui, pasinėrusi į apmąstymus, ji bando suvokti egzistencijos prasmę, siekia tiesos dėl pačios tiesos. Gilindamasi į draugės nužudymo aplinkybes, ji atsiduria pernelg arti tiesos, todėl Ritai atgrasyti nuo subjektyvumo siunčiamas vyras, – „hormonų karys“, gundytojas su išpuoselėtu kūnu ir prabangiu automobiliu. Būtent jis, Leonardas, atstovauja kūniškajai, žemiškajai egzistencijos pusei, tuo pačiu jis atstovauja mistiniam Centrui, i. e. kapitalui.

Hegemoninė galia skleidžiasi netiesiogiai, ne kaip smurtaujanti, suvaržanti jėga, bet kaip žavesys, flirtas ir vilionės. Leonardo išpuoselėto kūno seksualinis patrauklumas, prabangūs daiktai, suteikiantys kone magiško žavesio, instrumentinis racionalumas, gerai apskaičiuotos manipuliacinės technologijos – paviršutiniški kompromisai, neva viskas daroma pačios Ritos labui – šitaip išgaunamas spontaniškas Ritos sutikimas atidėti tiesos paieškas ir pasinerti į seksualinių bei vartotojiškų malonumų pasaulį. Vyras, dominuojamas instrumentinio racionalumo, pavirtęs objektu, atgraso moterį nuo jos pačios subjektyvumo. Jų romanai – tai moters desubjektyvacija, tai subjekto agonija ir jo lėta mirtis. Parodijuojant moterims skirtų žurnalų gausiai dalijamus patarimus, kuriamas bauginantis ir gūdus daugiau nei penkių puslapių groteskas:

(...) prasidėjo maksimalių permainų metas. Estetiniu plombavimu Ritai buvo pasluoksniui atkurti nudilę, sulūžę, kreivi ir sugedę dantys. (...) Keturiasdešimtmetė moteris nepamiršo ir kitų sudedamųjų kūno dalių. (...) Rita išsivalė kepenis – antrąjį organizmo filtrą. (...) Tą pačią dieną žurnalistė išėjo tarsi antrąkart gimusi. Ji atgavo prarastą gyvenimo džiaugsmą ir toliau sėkmingai kopė karjeros laiptais! (...) Laikydamosi (dietologo) rekomendacijų, Rita per dvi savaites neteko 3 kilogramų ir jaučiasi puikiai, nes pagerėjo kasos darbas, išnyko sunkumo, pilnumo jausmas. Ėmė sektis! Tačiau ir tai – dar ne viskas. Rita nusprendė turėti tokį kūną, koks jai patinka! (...) Rita suvokė, kad nepageidaujamas plaukuotumas gali tapti ne tik estetinė, bet ir rimta psichologine problema. Todėl ji neužsisklendė savyje, bet kreipėsi į specialistus. (...) Moters pasitikėjimas savimi dar labiau sustiprėjo! (ib., p. 359–364)

Anatomiškai aprašyta subjekto mirtis: kūnas kaip mašina su filtrais bei kitomis sudedamosiomis dalimis perkuriamas ir remontuojamas, atnaujinant kūną, pamažu naikinamas subjektyvumas – išnyksta nepasitenkinimas, nepasitikėjimas ir bet kokie egzistenciniai klausimai. Rita paverčia save *sėkmei adekvačiu aparatu*, kur asmenybė tapatinama su dantų baltumu, o laisvė – su pažastų kvapu (Horkheimer, Adorno 2006: 217). Kontrolinis šūvis subjektyvumui – sudaiktinama intymiausia žmogaus gyvenimo sfera, Rita paverčia save gerai funkcionuojančia seksualine mašina, kurios tikslas – patirti didžiausią naudą ir pasitenkinimą:

Pagaliau moteris suvokė ir seksualinio gyvenimo svarbą. Todėl, pasikvietusi savo sutuoktinį Rimą, kreipėsi į specialistus (...). Specialiais pratimais ir biokorektoriais sustiprinus tarpvietės raumenis vyrui ir žmonai pavyko pagerinti savo seksualines funkcijas. Dingo sutuoktinių nervingumas, prakaitavimas, nepasitenkinimas savimi, polinkis prie taurelės, grįžo gera nuotaika, pasitikėjimas ir darbingumas! (id., p. 364)

Pagrindinė romano fabula – tai daiktų, prekių, kapitalo sąmokslas prieš subjektą; tai subjekto kova už savo subjektyvumą arba, priešingai – kova su savo subjektyvumu. Kurioje pusėje kovoti – už subjektyvumą ar prieš jį – tai paskutinioji dekartiškojo *cogito, ergo sum* dilema, paskutinioji apmąstymų tema. Visi keturi pagrindiniai romano veikėjai, vienaip ar kitaip, pralaimi šią kovą.

Rita pasiduoda ir iš subjektyvumo sklidinios Pelenės virsta popkultūros princese, leidžiasi komodifikuojama arba, kaip pasakytų J. Kaplinskis, – barbifikuojama¹⁷. Estetiška subjekto mirtis, kurioje nėra nei bjaurumo, nei puvėsių – tik silikono implantai po vyno raudonumo suknele. Kas lieka, kai iš kūno eliminuojamas subjektyvumas? J. Kristeva būklę tarp subjekto ir objekto įvardija kaip *abjecto*; jos teigimu, tai gali būti lavonas, kraujas, gangrenavusios galūnės, – „tai, kas savaime nėra negyvi daiktai, bet primena mirtį“¹⁸. *Abjecto* būseną – tai grėsminga būklė, kai subjekto autonomiškumas atsiduria pavojuje, tai siaubas, patiriamas lavono akivaizdoje. Perfrazuojant Kristevą, galima teigti, kad Rita tampa *estetišku abjectu*.

Būrėja Julija, atsisakiusi tarnauti mistiniam Centrui (i. e. – kapitalui), neaiškiomis aplinkybėmis nužudoma; jos kūnas sudeginamas krematoriume – optimalus ir estetiškas sprendimas, *mirtis, kurioje nėra vytimo, deformacijos, puvimo, tik ugnis, šviesa, visiškas susinaikinimas* (ib., p. 160). Paradoksalu, kad fizinė mirtis nepalieka dekartiškojo, mąstymu grindžiamo subjektyvumo – net ir po mirties išlieka mąstanti Julijos dvasia.

¹⁷ Barbė – tai modelis, supažindinantis mus su šauniu naujuoju pasauliu, į kurį mes įžengiame. Nelaimei, šis šaunus naujasis pasaulis yra totalitarinis, jame nėra vietos kitoniškam gyvenimui, kitoniškiems žmonėms... (...) Barbizmas potencialiai yra dar pavojingesnis nei bolševizmas, nes mes nelaikome jo pavojumi. Joks normalus žmogus nenori, kad jį įtrauktų pelkė, ir iš visų jėgų stengiasi ištrūkti, bet... nejaugi maloniau uždusti tarp rožių žiedlapių, negu purve? // Kaplinskis, Jaanas. (1992). BI, 3, birželio 19–26 d.

¹⁸ Of Word and Flesh: An Interview with Julia Kristeva. In *Rites of Passage: Art of the End of the Century*. Sudarė Morgan, S. ir Morris, F. (1995). London, p. 24.

Maksas Vakarais sužlugdomas ir pasitraukia į visuomenės paraštes, tapęs iš esmės nematomu, toliau egzistuoja už visuomenės ribų.

Leonardas paklūsta iš Centro gautam nurodymui susinaikinti. Šis nurodymas – nuosprendis už tai, kad užsikrėtė subjektyvumu nuo Julijos (ar nesusitvarkė su savo paties subjektyvumu) – Leonardui subjektyvumas tampa mirtinas. Jausmai, silpnybės, abejonės trukdo įgyvendinti totalizuojančią racionalią tvarką, pasiekti didžiausią efektyvumą, optimizuoti pasitenkinimą, trikdo šaltą instrumentinį protą ir pačią kapitalistinės reprodukcijos sistemą. Kad užkratas neplistų, užsikrėtęs individas yra pašalinamas, eliminuojamas – efektyviai, neskausmingai ir estetiškai – vienos tabletės doze. Paradoksalu, bet *kapitalas sunaikina net ir tuos, kurie jam beatodairiškai tarnavo*.

Romanas baigiasi pesimistiškai, *a la Frankfurt* – daiktų ir kapitalo triumfas prieš žmogų sunaikina subjektyvumą, dominavimas tampa malonus ir neskausmingas, laimingų vergų visuomenėje nelieka pokyčių ar pasipriešinimo vilties. Tai, kad vakarietiška utopija yra demaskuojama tos pačios autorės, kuri kadaise šią utopiją, gerokai palaikė ir propagavo, yra ne paradoksalus prieštaravimas, bet tiesiog logiška jos pačios mąstymo tąsa ir jo išdava. „Placebas“ atskleidžia, kaip posovietinė visuomenė įsisąmonina naująją galios ir prievartos režimą, – utopinę laisvos ir laimingos visuomenės viziją, kur galioja nesuvaržytas pasitenkinimo principas, kur troškimai pildosi tuo metu, kai tik jie gimsta, palengva ima grasinti savo vienmatiškumu. Į aklagatvį patekusi sąmonė, siekianti išsivaduoti iš sadistiško hedonizmo spąstų, – tokia yra vartotojiškos visuomenės drama. Automatinis prisirišimas prie gėrio tampa blogiu, įgyvendinta utopija virsta košmaru; košmaru, nuo kurio norisi bėgti, bet bėgti nebėra kur.

IŠVADOS

Švietimo laikotarpiu filosofinių apmąstymų centre atsiduria klausimai apie subjektyvios žmogaus prigimties ir objektyvaus daiktų pasaulio santykį, taip pat apie sparčiai augančios išorinės, materialinės kultūros galimą poveikį žmogaus prigimčiai. Kultūrinio pesimizmo krypties atstovai prognozavo vartotojiškos, hedonistinės visuomenės formavimąsi, technokratinės, totalitarinės tvarkos įsigalėjimą, kultūros krizę, subjektyvumo, kaip jis suprantamas švietėjiškąja, dekartiškąja prasme, nunykimą ar jo neatpažįstamą transformaciją. Frankfurto mokyklos atstovų teigimu, postindustrinėje visuomenėje individas pavergiamas ne darbui, o vartojimui; prievarta įgyja naujas formas, iš ekonominių ar grynai fizinių suvaržymų srities persikelia į kalbą ir kultūrą, jos objektu tampa žmogaus sąmonė, kuri, dirbtinai skatinant ir falsifikuojant poreikius, užprogramuojama maksimaliai naudotis vartotojiškais bei seksualiniais malonumais. Utopija virsta košmaru; sąmonės inžinerija grindžiamos, totalitarinės visuomenės antiutopinės vizijos buvo aprašytos A. Huxley, K. Voneguto, G. Orwello bei kitų autorių

romanuose. Kultūrinio pesimizmo tradicija, nors vertinta prieštaringai, išlieka reikšminga ir svarbi Vakarų intelektualinės tradicijos dalis.

Jei Vakaruose ši kritinės minties forma skleidėsi nuosekliai, tai Lietuvoje, dėl istoriškai nulemtu kultūrinio vėlavimo, Vakarai dažnai buvo suvokiami kaip utopinė geresnės visuomenės vizija. Pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu, viešajame diskurse *Vakarai* suvokiami kaip neprievartinės, laisvos ir laimingos visuomenės modelis, kone metafizinis anapus. Kaip posovietinėje Lietuvoje buvo patiriamas, išgyvenamas ir apmąstomas santykis su kadaise nepasiekiamą utopija? Santykis su patiriama utopija, i. e. postindustrine, vartotojiška visuomene, kuriam iš esmės (beveik) neskirta dėmesio akademinio lygmeniu, apmąstomos visų pirma literatūroje. Fundamentali postindustrinės vartotojiškos visuomenės kritika plėtojama J. Ivanauskaitės romane „Placebas“ (2003). Nors, be tiesioginių nuorodų į kritinę teoriją, čia pasitelkiamos būtent šios krypties teorinės įžvalgos, artikuliuotos M. Horkeimerio, T. Adorno ir H. Marcuse darbuose. Vakarai, kadaise tolima ir viliojanti, dabar tiesiogiai patiriama utopija tampa atgrasi, grasinanti savo vienmatiškumu, slegia kasdienybės ženklų sistemose įkūnyta prievarta, verčiančia maksimaliai vartoti ir patirti seksualinį pasitenkinimą.

J. Ivanauskaitės „Placebe“, nors gan pavėluotai ir skausmingai, apmąstomos naujosios prievartos ir galios formos, dominuojančios postindustrinėje, vartotojiškoje visuomenėje; dvasios ir materijos, objekto ir subjekto santykis, kvestionuojama žmogaus laisvė ir pati subjektyvumo samprata. Temos, kurioms skirta nemažai dėmesio XX amžiaus Vakarų filosofijoje, nebėra *terra ingocnita* – apmąstytos literatūroje, tikėtina, susilauks dėmesio ir akademinio lygmeniu.

Rasa Baločkaitė

UTOPIA ONE RUNS AWAY FROM: THEORIES OF CULTURAL CRISIS AND THEIR REFLECTIONS IN THE NOVEL *PLACEBAS* BY JURGITA IVANAUSKAITĖ

Summary

In this article the author explores the utopian nature of the Enlightenment project and highlights some of the project's cultural contradictions, notably the intense development of material, external culture and its controversial impact upon individual consciousness. These questions surface in the works by J. J. Rousseau, G. Simmel, O. Spenger, J. Ortega y Gasset and many other theorists, yet the fundamental critique of the Enlightenment and its discontents was developed in mid-twentieth century by the critical theorists of the Frankfurt school. Th. Adorno, M. Horkheimer and H. Marcuse, among others, have argued that the idea of instrumental rationality, inherited from the Enlightenment, has turned into stupefying, deceptive culture industries and mindless consumerism that inevitably lead to the decline of human subjectivity. Utopia becomes a nightmare; the accompanying fear of inhuman, totalitarian societies where everyone is instrumentally happy was well expressed by A. Huxley in his *Brave New World*, also A. Burgess' *Mechanical Orange*, G. Orwell's *1984* and other works of literature.

Yet in Lithuania, after the collapse of the Soviet system in 1990, the socially constructed utopian vision of the Western world was predominant in both literature and public discourse. “The West” stood as the role model for future development and thus its legacy was hardly questioned. Issues brought to the forefront by some Western critical theorists were not broadly debated in Lithuania. They were, however, invoked and represented by Jurga Ivanauskaitė in the narrative *Placebo*, in 2003. The fundamental critique of post-industrial consumer society unfolds in this work along lines similar to those of critical theory, touching upon such issues as imperatives of consumption, manipulation of human consciousness, false needs and artificially incited desires. The work highlights new hegemonic forms of domination in a society governed by an unknown rational instrumental force, presumably capital, that offers no possibility of resistance. The book represents a case of belated criticism informed by dramatic experiences: a former utopia, now experienced directly, turns into a disguise.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Adorno, Theodor (1973) *Introduction to the Sociology of Music*. New York: Seabury Press.
2. Adorno, Theodor (1973) *Philosophy of Modern Music*. New York, Publisher: Seabury Press.
3. Arend, Hannah (1951 [2001]) *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
4. Ashcroft, Bill (2001) *Post-Colonial Transformations*. London and New York. Routledge.
5. Bauman, Zygmunt (1992) *Intimations of Post-modernity*. London: Routledge.
6. Debord, Guy (2001) *Spektaklio visuomenė*. Vilnius: Kitos knygos.
7. Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebook*. London: Lawrence and Wishart.
8. Hall, Stuart (1980) *Encoding/Decoding*. In *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*. Ed. Stuart Hall. London: Hutchinson, p. 128–138.
9. Herzog, Herta (1941) *On Borrowed Experience. An Analysis of Listening to Daytime Sketches*. *Studies in Philosophy and Social Science*, vol. IX, no. 1, p. 65–95.
10. Horkheimer, Max, Adorno, Theodor. [[1944] 2006] *The Dialectic of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
11. Ivanauskaitė, Jurga (1995) *Agnijos magija*. Vilnius: Vaga.
12. Ivanauskaitė, Jurga (2003) *Placebas*. Vilnius: Tyto alba.
13. Kantas, Imanuelis (1987) Atsakymas į klausimą „Kas yra švietimas?“ // *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*. Vilnius: Mintis.
14. Kellner, Douglas (1996) *The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation* Illuminations. Prieiga per internetą: <<http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell16.htm>>.
15. Lankauskas, Romualdas (1995) *Piligrimas*. Kaunas: Spindulys.
16. Lowenthal, Leo (1957) *Literature and the Image of Man*. Boston: Beacon Press.
17. Lowenthal, Leo (1961) *Literature, Popular Culture and Society*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
18. Ortega y Gassetas, Jose (1993) *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis.
19. Marcuse, Herbert (1966) *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press.
20. Marcuse, Herbert (1955) *Eros and Civilization*. Boston: Beacon Press.
21. Ries, Nancy (1997) *Russian Talk*. Ithaca NY: Cornell University Press.
22. Ruso, Žanas Žakas (1979) *Samprotavimas Dižono akademijos pateiktu klausimu „Ar mokslų ir menų atgimimas sukilnino papročius?“* // Ruso Ž.Ž. Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis.
23. Sloterdijke, Peter (1999) *Ciniškojo proto kritika*. Vilnius: Alma Littera.
24. Spengler, Oswald (1991) *The decline of the West*. New York : Oxford University Press.
25. The Empire Writes Back: Theory and practice in post-colonial literatures // Billl Ashcroft, Gareth Griffiths, Hellen Tiffin. London: Routledge, 1989.
26. Vaitiekūnas, Dainius (1997) *Vakarų Europos įvaizdis R.Lankausko romane „Piligrimas“* // *Semiotika: šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*. Vilnius: Baltos lankos.